

УДК: 378. 147: 78

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ МИСТЕЦЬКИХ УПОДОБАНЬ СТУДЕНТІВ МУЗИЧНОГО ФАХУ

О.Ю.Теплова

Анотація. У статті представлено проблемність визначення концептуальних засад формування мистецьких уподобань майбутнього вчителя музики в процесі системної музично-виконавської підготовки.

Ключові слова: мистецькі уподобання вчителя музики, музично-творча діяльність, артпедагогіка, формування мистецьких уподобань майбутнього вчителя музики, музично-педагогічна виконавська практика.

Аннотация. В статье обозначено проблему определения концепции формирования художественных предпочтений будущего учителя музыки в процессе системной музыкально-исполнительской подготовки.

Ключевые слова: художественные предпочтения учителя музыки, музыкально-творческая деятельность, артпедагогика, формирование художественных предпочтений будущего учителя музыки, музыкально-педагогическая исполнительская практика.

Summary. The article the problem of definition of the concept of formation of artistic choice of the music teacher, musical mastery training or technical skill practice.

Key words: art prefer of the music teacher, musical creative activity, artpedagogic, formation of artistic choice of the music teacher, musical pedagogic practice, mastery practice (or technical skill practice).

Сучасний науково-технічний прогрес, удосконалення науки і виробництва зумовлюють пошук і впровадження нових концептуальних підходів до системи роботи вчителя, змін традиційної освіти.

Важливим етапом на шляху до створення світових стандартів освіти є вивчення прогресивного педагогічного досвіду, аналіз його переваг та недоліків, прогнозування результатів упровадження кращих зразків освітанства в Україні.

Постановка проблеми. Процес структурного реформування національної системи освіти України у контексті інтеграції з Європейськими структурами триває. У світлі таких змін перед сучасною педагогічною теорією і практикою постають актуальні питання реформування системи освіти, одним з визначальних завдань якої є розвиток полікультурного, творчого потенціалу особистості. На розв'язання цих завдань спрямовані національні освітні програми, у яких передбачено, що головною метою системи освіти є створення умов для розвитку і самореалізації кожної особистості громадянина України. Одним з принципів реалізації цієї проблеми виступає безперервність освіти, у якій формуються потреби й здатність до самонавчання й самовдосконалення тих, хто навчається. Тому підготовка студентів у ВНЗ повинна якнайповніше забезпечувати процес формування педагогічних, культурних, моральних якостей майбутнього вчителя, його готовності до професійної самоактуалізації.

Особливо актуальним стає пошук поки що невикористаних резервів підвищення ефективності навчального процесу у вищих навчальних закладах. Таким резервом є створення відповідних умов для професійно-творчого розвитку майбутнього вчителя, який, становлячи активізуючу доміную, може виступати чинником успішної навчальної діяльності студентів. Водночас залишається невідпрацьованою цілісність системи творчого забезпечення процесу педагогічно-виконавських практик мистецьких спеціальностей як фактору формування мистецьких уподобань майбутніх учителів музики, що негативно позначається на якості їхньої професійної підготовки.

Специфіка формування мистецьких уподобань вчителя музики потребує комплексного підходу до вивчення моральних, естетичних, психологічних і музикознавчих аспектів проблеми, наукових засад, спрямованих на створення певних педагогічних умов для її реалізації.

Мета даної статті полягає у визначенні концептуальних засад процесу формування мистецьких уподобань майбутнього вчителя музики в системній музично-виконавській підготовці.

Виклад основного матеріалу. Сутність мистецької культури вчителя, його готовність до сприймання художніх творів, психологія музичного сприймання ґрунтуються на загальних педагогічних та музично-педагогічних засадах, опрацьованих Ю.Азаровим, А.Алексюком, Ш.Амонашвілі, С.Архангельським, Г.Васяновичем, М.Лещенко, С.Мельничуком, В.Сухомлинським, Л.Баренбойма, Л.Масол, В.Пілічаускасом, О.Ростовським, Я.Хачиньськи, Б.Хлебніковою.

Окремі питання формування мистецького досвіду вчителя музики в системі безперервної педагогічної освіти в школі розглядалися Л.Арчажніковою, Б.Бриліним, Т.Грінченко, І.Маринінім, О.Олексюк, Г.Падалкою, Н.Сегедою, П.Харченко, О.Щолоковою.

Обґрунтування теоретичних засад творчої виконавської діяльності особистості містяться у працях філософів (М.Бердяєв, І.Зязюн, Л.Левчук, М.Недашківська); психологів (Г.Балл, І.Бех, Л.Виготський, О.Леонтьєв, Я.Пономарьов, В.Роменець, С.Рубінштейн, Б.Теплов); дослідженнях вітчизняних (С.Гончаренко, Н.Миропольська, О.Сухомлинська, К.Ушинський) і зарубіжних вчених (А.Маслоу, К.Роджерс, М.Фабер, Х.Хайнер, Н.Хейл). Педагогічному спрямуванню виконавської підготовки майбутнього педагога-музиканта присвячені дослідження М.Давидова, О.Ільченко, Н.Курдюмова, Г.Нейгауза, О.Олексик, Г.Ципіна та інших.

Питання багаторівневої професійної мистецької підготовки майбутніх педагогів-музикантів, формування їх духовної культури, професійно-виконавської майстерності досліджені та актуалізовані в працях Є.Барбіної, М.Букача, В.Бутенко, О.Єременко, А.Козир, О.Олексюк, В.Орлова, Г.Падалки, Г.Побережної, А.Растригіної, О.Рудницької, Л.Сухової, Т.Танько, В.Черкасова, В.Шульгіної, О.Щолокової, Д.Юника та ін.

Проблематику професійного розвитку викладача музичного мистецтва досліджували В.Бітаєва, Н.Гуральник, Л.Кондрацька, Л.Куненко, О.Михайличенко, О.Отич, Я.Сверлюк, Т.Смирнова, О.Хижна, К.Чернецькі та ін.

Важливі наукові роботи у галузі педагогічної професіоналізації, зокрема майбутніх вчителів музичного мистецтва, створюють міцне філософсько-методологічне, соціально-психологічне, методико-технологічне підґрунтя для дослідження педагогічного професіогенезу.

Наукове підґрунтя різних аспектів професіогенезу педагога становлять фундаментальні дослідження А.Алексюка, В.Андрущенка, В.Бондаря, W.Gulin, А.Деркач, О.Дубасенюк, І.Зязюна, В.Кременя, В.Лугового, Л.Мітіної, М.Ніколаєвої, Є.Рогова та ін. Важливі фактори професійного розвитку особистості педагога висвітлено в дослідженнях І.Леднової, Т.Борової. Проблема фундаментальної підготовки викладачів вищої школи займалися вчені С.Вітвицька, О.Гура, С.Гончаренко, В.Гриньова, Н.Гузій, А.Кузьмінський, Б.Левківський, А.Ліненко, Н.Лисенко, Н.Лосєва, О.Мороз, П.Сікорський та ін.

Зростання дослідницьких інтересів до музично-педагогічних проблем розвитку особистості на різнорівневих професійних етапах все більше демонструється у вітчизняних наукових дослідженнях.

Окремі важливі аспекти проблеми формування мистецьких уподобань майбутніх учителів музики ще недостатньо повно розкриті в сучасних наукових працях. Соціальна й педагогічна важливість проблеми, потреба її теоретичного й методичного опрацювання та осмислення, необхідність створення відповідних сучасним науковим вимогам навчально-розвивальних системних науково-педагогічних алгоритмів зумовили перспективу подальшого фундаментального мистецького розвитку майбутнього вчителя музики в інтегрованій системі його професійної підготовки.

Проблема творчого розвитку особистості в учнівської молоді висуває необхідність винайти і створити відсутні ланцюги освітньої системи, які б задовольнили потреби державної педагогіки мистецтва, кожного творчого індивіда, О.Бодіна, В.Дьомін; І.Кашекова; Л.Школяр звертають увагу на концептуальні ідеї і значення педагогічного мистецтва, як фундаменту теорії мистецької освіти в умовах сучасної інтеграції мистецтв.

У науково-методичній літературі з творчого розвитку молоді проблемам емоційно-пізнавальної та мистецько-виконавської діяльності приділяє увагу ряд дослідників - Г.Ципін, Б.Теплов, С.Ломов, Л.Малинковська, Г.Нейгауз, В.Синіцин.

В аспекті домінантності мистецьких завдань Б.Неменський, О.Плохотнюк розглядають мистецький досвід особистості вчителя як досвід емоційно-ціннісних орієнтацій та творчих відносин.

Р.Шмагало виокремлює єдність художніх уподобань, принципів, традицій у дослідженнях протилежних поглядів, шкіл, течій та уподобань мистецтвознавчої науки, якій властиві індивідуальність бачення мистецьких проблем, інформації та аналізу сучасного мистецтва.

Досліджуючи величезний вплив історичних постатей у галузі музикознавства та музичної педагогіки як системи освіти, С.Богатирьов, П.Андросюк, В.Барабанов, В.Золочевський, Т.Кравцов вивчали успадкування інтелектуального, науково-творчого педагогічного досвіду, як певної єдності художніх уподобань, принципів, традицій.

Сучасні мистецтвознавці О.Шило, В.Сидоренко досліджують актуальні проблеми візуального мистецтва авангардних уподобань як детермінанти мистецьких уподобань особистості.

Проблема пізнання процесу творчого самовираження, реалізації творчого потенціалу особистості потребує вивчення процесуальних закономірностей. Категорія закономірності означає певну впорядкованість подій і явищ, відносні постійність і сталість головних детермінуючих чинників, регулярність зв'язку між явищами. У науковій літературі закономірність часто розуміється як більш загальне явище, ніж закон.

Деякі вчені тлумачать закономірність як недостатньо пізнаний закон. О.Ростовський розглядає відмінність між законом і закономірністю як гносеологічну: закономірність характеризує перший ступінь пізнання відповідної залежності між явищами і фактами, тоді як закон характеризує більш повне і конкретне співвідношення між цими явищами і фактами. Педагогічні закономірності відображають внутрішній суттєвий зв'язок явищ навчання і виховання, який зумовлює їх необхідний вияв і розвиток. Головним завданням дослідження педагогічних закономірностей є розкриття насамперед зв'язків між явищами і фактами педагогічної дійсності.

Визначення дослідницьких завдань полягає у вивченні психологічних характеристик творчого сприймання, особливостей формування сприймання орієнтацій у мистецькій галузі. Одним з видів творчого сприймання як філософської категорії є художня творчість.

Вивчаючи та порівнюючи концепції видатних дослідників стосовно особистісних уподобань як філософської категорії, і зокрема, проблеми творчого процесу формування мистецьких уподобань, можна визначити такий процес як цілеспрямовану діяльність особистості, яка створює для себе в контексті даної культури принципово нові й соціально значущі матеріальні та духовні цінності та пріоритети.

Процес накопичення творчого мистецького досвіду включає три аспекти діяльності: реальне усвідомлення дійсності, процес технічного виконання й творче уявлення та фантазія, без яких не мають місця перші два аспекти. Художня уява, що включається в творчу мистецьку діяльність, сприяє створенню нових образів та об'єктів. Репродуктивна уява включається в процес засвоєння вже створеного об'єкта і допомагає наочно уявити його. Вона сприяє відтворенню образів нових для неї об'єктів, зображених чи описаних іншими.

Потреба в репродуктивній уяві виникає в різних видах діяльності, без якої неможлива мистецька, навчальна й наукова діяльність та повсякденне спілкування між людьми. Результати творчої уяви стають надбанням мистецького досвіду не лише митця, а й усіх людей, завдяки чому можна стверджувати, що розвиток творчого художнього уявлення є прогресивним фактором формування мистецьких уподобань особистості.

Сьогодні проблема мистецької творчості стає предметом особливої уваги фахівців у галузі філософії, психології, педагогіки, логіки, культури, історії, інформатики, соціології. Мистецьке мислення своєю сутністю має безпосередній зв'язок з проблемами свідомості, пізнання всього, що спрямовано на гармонійний розвиток особистості. Особливо гостро постає проблема щодо створення умов формування творчих якостей та природних задатків особистості для усвідомлення мистецьких цінностей на всіх освітніх рівнях.

З позицій діяльнісного підходу мистецька діяльність особистості розглядається як специфічний ціннісно зорієнтований спосіб освоєння реальної дійсності та використання його для розвитку суспільства (Г.Атанов, С.Безклубенко, І.Зязюн, Г.Карась, Н.Пахальчук, Т.Скорик). В контексті такого підходу мистецтво розглядається як суспільне явище, що історично визначає найвищий ступінь розвитку людини й соціуму, який виражається результатами матеріальної і духовної діяльності.

Необхідним елементом підготовки до мистецької діяльності є наявність теоретичної складової, що може слугувати підґрунтям адекватного аналізу, моделюванню, прогнозуванню творчих проявів особистості, засвоєння й використання ефективних креативних методик для розв'язання художніх потреб особистості. Тобто, особистість не може стати носієм творчої діяльності, якщо вона не буде здатною використовувати теорію як передумову найбільш ефективного розв'язання практичних проблем. Основні фактори формування мистецьких уподобань – це особистісна зорієнтованість вчителя на самопізнання, естетичне самовдосконалення, досягнення максимальної мистецької самореалізації та її внутрішньої гармонії.

У сучасних наукових дослідженнях саме естетична свідомість визначається як складова суспільної свідомості, що відображає її активність, спрямовану на мистецьке вдосконалення особистості, її гармонізацію. Структура естетичної свідомості включає такі компоненти, як естетичне сприймання, переживання, емоції та відчуття, потреби, інтереси, погляди, переконання, оцінювання, смаки, ідеали.

Естетична сприйнятливості є початковою складовою ставлення особистості до зовнішніх властивостей чуттєво-виразних ознак, об'єктивно та суб'єктивно цінних для неї. Естетична чутливість – результат ставлення особистості до зовнішніх властивостей предметів і явищ, які входять в особливе мистецьке сприйняття світу на основі суб'єктивної реакції. У сукупності естетична сприйнятливості і мистецька чутливість особистості на предмети і явища визначають зміст і форми прояву самостійного творчого ставлення особистості до мистецьких цінностей не тільки за критеріями краси, але й всього естетичного різноманіття буття.

Естетична свідомість з конкретними проявами сприйнятливості й чутливості має конкретні

функціональні форми, які безпосередньо пов'язані з творчими потребами особистості, що позначаються на характері активності естетичного ставлення як відгук на сприйняття цінностей.

У психолого-педагогічній сфері ці об'єктивні естетичні якості мають креативний характер, і їх рівень свідчить про готовність особистості до освоєння нових мистецьких цінностей, сприйняття необхідних спеціальних умов для розвитку цих якостей, формування мистецьких пріоритетів.

Процес розвитку особистості не є лише засвоєнням системи культурно-естетичних цінностей, до яких особистість залучається з моменту свого народження, але є активною її взаємодією із соціальним середовищем. Активність особистості в процесі соціалізації означає, що вона розглядається як активний соціальний суб'єкт з власним саморозвитком, в тому числі в контексті її мистецьких уподобань.

Прихильники релятивізму, досліджуючи художні смаки як наявний фактор формування мистецьких уподобань особистості, визнають усі смаки правомірними. Догматики, навпаки, вимагають затвердження чітких нормативів і правил щодо формування «доброго» художнього смаку. Мистецькі уподобання особистості багатоваріантні, різноманітні, мінливі, але на наш погляд, їх можна класифікувати за об'єктивними критеріями відносно потреб суспільства: ідеальні істинні; суспільно-значущі; неістинні; хибні; спотворені.

Процес усвідомлення мистецьких цінностей починається з висування внутрішніх, суб'єктивно забарвлених гіпотез, оскільки творча діяльність є органічним поєднанням фізичної, розумової та емоційної активності. Найважливішим вихідним принципом при аналізі індивідуального сприймання творчості є визнання факту наявності в кожному виді мистецтва індивідуальних елементів творчого сприймання. Б.Брилін вказує, що поняття «мистецтво», «творчість» і «діяльність» процесуально взаємопов'язані. Цей зв'язок розкривається в такому аспекті: будь-яка творчість може розглядатися як мистецька діяльність, але не всяка діяльність є мистецькою творчістю.

Джерелом і спонукальною силою засвоєння мистецької культури є мотиви потреб, інтересів, внутрішні джерела духовних прагнень, прояви моди і виборча спрямованість смаків. Творчі сили й можливості особистості найбільш яскраво розкриваються при виникненні необхідності реалізувати поставлену мету, у процесі накопичення мистецького творчого досвіду. У цьому випадку відбувається мобілізація сил і виявлення прихованих резервів. При досягненні поставленої мети розвиток не зупиняється, навпаки, він отримує новий стимул для подальшого вдосконалення й зародження постійного інтересу.

Для творчої діяльності потрібна мотивація найбільшої сили для перетворення досягнутого у відправний пункт подальшого вдосконалення. Тому виникають потреби вивчення питань мистецької творчості, типологічних особливостей художнього твору, його засвоєння загальних закономірностей творчого процесу вибірковості, його визначальних сторін і складових частин, їх внутрішньої динаміки й багатоманітності.

Узагальнення естетико-філософських джерел сучасних досліджень вказує на те, що перспективним може стати аналіз досліджуваної проблеми на перехресті мистецької діяльності, теорій особистості й культури. Це передбачає наявність ще маловивченого й відносно самостійного наукового напрямку – педагогіки мистецтва, яка містить в собі естетико-філософські та психолого-педагогічні основи сучасної мистецької науки. Враховуючи особливості системи ціннісних орієнтацій особистості, стає можливим визначення соціального, наукового та культурного рівнів її розвитку.

Педагогіка мистецтва вивчає механізм оволодіння особистістю системи культурних цінностей шляхом продуктивної та репродуктивної діяльності, якість якої визначається ступенем цього оволодіння. Вона розглядає характеристики виховної цінності мистецтва через аналіз її значення в процесах творчості. Відображаючи й пояснюючи особливості активного оволодіння особистістю різноманітними культурними явищами через реалізацію індивідуальних мистецьких досягнень, вона визначає можливі напрямки, форми, засоби, методи управління з метою педагогічного впливу.

Мистецька педагогіка ставить завдання аналізу зв'язків освітньої діяльності й потенціалу особистості з урахуванням того значення, якого набувають для особистості творчі досягнення. Генезис мистецької педагогіки органічно перетинається з проблемами загальної теорії та історії культури. І це не випадково, оскільки мислення, творчий досвід і здібності особистості мають історичну природу, без якої неможливе вивчення їх співвідношень. Тому комплексним завданням педагогіки, психології, теорії культури й музикознавства виступає поєднання творчого потенціалу особистості з індивідуальною формою вираження її мистецьких уподобань як результату мистецького впливу на сприйняття нею культурних цінностей, із адекватним ступенем їх активного індивідуального засвоєння та її художньо-виконавською діяльністю. Формування творчого досвіду як основи мистецьких уподобань особистості відбувається поетапно, де кожний наступний етап розкриває рівень міцності засвоєння попередніх знань, умінь і навичок, розвиваючи її творчий потенціал. Найбільш продуктивні, оптимально

організовані етапи проявляються у навчальних стосунках.

Мистецька підготовка майбутніх учителів музики базується на самостійній роботі студентів з педагогічної майстерності, уміння творчо застосовувати способи та методи навчання й виховання.

Справжня креативна самореалізованість особистості студента проявляється у застосуванні ним в попередньо здобуті методи педагогічної роботи своїх власних мистецьких виконавських коректив. Індивідуальні творчі знахідки стають ціннісним та цілісним педагогічним досягненням особистості, яка навчається. Необхідність творчо підходити до педагогічної роботи обумовлена самою природою діяльності вчителя-музиканта і є процесом, який характеризується не лише як суто педагогічний акт, а як прояв аналітично-творчого креативного мислення.

Активізація педагогічної підготовки студентів мистецького фаху вимагає застосування педагогічного об'єму знань з історичних, музично-теоретичних дисциплін у взаємозв'язку з різними видами виконавської практики.

Система виконавських практик дозволяє вивчати й застосовувати кращий мистецький досвід науковців, вдосконалювати власний, формуючи адекватні мистецькі уподобання.

Створення умов мистецької діяльності у системі педагогічних виконавських практик передбачає формування у студентів під час навчання основних мистецьких пріоритетів, визнання прояву суб'єктивних потенціальних творчих сил, відповідного розвитку їх здібностей, накопичення інтелектуального досвіду, що є підґрунтям формування особистісних мистецьких уподобань.

Оскільки особистість виступає предметом гуманітарного міждисциплінарного дослідження, її вивчення здійснюється на базі системного підходу, що передбачає застосування напрямків, які можуть реалізуватися в творчій діяльності та проявлятися як особистісні досягнення.

Спостереження за практичною діяльністю майбутніх учителів музики показали, що в музично-художній освіті вирішальну роль відіграють вміння виявляти закономірності впливу музики на духовний світ учнів. Досвід вказує на важливість особистості самого вчителя, яка інтерпретує твір музичного мистецтва, сприймає і реагує на сукупність естетичних цінностей, ідеалів та ідей. Завдяки мистецькій зорієнтованості, інтерпретація вчителем музичного твору розкриває учням якості виконавця, творче бачення художнього образу, емоційне ставлення, передбачає викликати у слухачів естетичні переживання, сформувані їх позитивні ціннісні орієнтири.

Разом з проявом високої виконавської культури потребує вдосконалення загальна методологічна культура вчителя. Художня творчість є найактивнішою формою залучення особистості до практичної діяльності, і тільки за рахунок власних мистецьких уподобань та творчого досвіду студенти можуть ефективно здійснювати музично-естетичне виховання школярів, впроваджувати креативні ідеї художнього розвитку молоді, забезпечувати мистецьку підготовку учнів.

Оскільки виконавська практика складає основу музично-творчої діяльності студентів, вона акумулює знання, уміння та навички з усіх фахових дисциплін і забезпечує процес їх реалізації в конкретних педагогічних умовах.

Зміст, структура і функції педагогічної музичної виконавської практики відображають технологічну сторону побудови творчої діяльності, у якій студент набуває основ педагогічного планування, прогнозування, моделювання та реалізації власних мистецьких проєктів.

Виконавська практика як педагогічна основа формування мистецьких уподобань студентів музично-педагогічного фаху виконує функції активного фундаментального вдосконалення педагогічної майстерності майбутніх учителів музики. У ній має втілюватись інтегрована система професійної діяльності вчителя музики, яка поєднує в собі основні види музичного виконавства з комплексом педагогічних дій, пов'язаних з художнім спілкуванням виконавця і слухачької аудиторії. Виконавська практика включає організацію слухової уваги та керування музичним сприйманням учнів; урахування вікових особливостей і рівня їхнього музичного розвитку; проведення музично-освітніх заходів з виявленням інтересів і потреб. Система музично-педагогічних виконавських практик дозволить вивчати й застосовувати кращий мистецький досвід учителів та вдосконалювати власну фахову майстерність.

Мистецька підготовка студентів у системі активної педагогічної виконавської практики передбачає формування у них музичного фаху під час навчання, визнання прояву суб'єктивних потенціальних творчих сил, відповідного розвитку здібностей, накопичення власного мистецького досвіду як факторного ресурсу мистецького загального інтелекту. За умов навчання в системі музично-педагогічних виконавських практик у майбутнього вчителя музики має виникнути тенденція до формування певних мистецьких уподобань, ціннісних орієнтирів, спрямованих на необхідність готовності професіонала працювати креативно, здійснювати самостійний педагогічний пошук на різних етапах навчально-виховної та творчо-виконавської діяльності.

Висновки. Отже, ефективність процесу формування мистецьких уподобань особистості

майбутнього вчителя музики має забезпечуватись оптимізацією мотиваційної сфери з орієнтацією на майбутню творчу музично-педагогічну діяльність у процесі вивчення фахових дисциплін; організацією творчої музично-виконавської діяльності в комплексі з дидактично доцільною і взаємопов'язаною системою виконавських практик.

Відповідно до концептуальних засад, провідною ідеєю дослідження є положення про правомірність та ґрунтовно аргументовану необхідність формування мистецьких уподобань особистості майбутнього вчителя музики, як впливового фактора для розвитку його загальнокультурного рівня, а також припущення, що професійний розвиток викладача музичного мистецтва відбувається за принципом реінтеграції науково-методичної та художньо-виконавської кваліфікації як континууму сформованості його індивідуально-професійного ресурсу і забезпечується системною організацією педагогічно-виконавської практики.

Література

1. Акімова О.В. Провідні технологічні підходи до формування творчої особистості майбутнього вчителя музики / Акімова О.В., Сапогов В.А. // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. №35. – 2011. – С. 105-109.
2. Амонашвили Ш.А. Психологические основы педагогики сотрудничества. – К.: Освіта, 1991. – 111 с.
3. Бердяев Н.А. Самопознание: Опыт философской автобиографии. – М.: Мысль, 1990. – 220 с.
4. Бех І.Д. Дві експериментально-виховні стратегії – два етапа розвитку педагогічної науки // Педагогіка і психологія. – 2000. - № 3. – С. 5-15.
5. Брылин Б.А., Брылин Э.Б. Мода, подражание, вкус в музыкально-творческой деятельности // Шляхи та проблеми входження освіти в Україні в світовий освітянський комплекс: Зб. доп. Т. 1–Вінниця: Універсум, 1999. – С. 146–151.
6. Плохотнюк О.С. Артпедагогіка в сучасній освіті // Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. №35. – 2011. – С. 266-269.
7. Сегада Н.А. Підготовка майбутнього вчителя музики до професійної самореалізації: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2002. – 18 с.
8. Тарасенко Г.С. Роль гносеологічної функції мистецтва в професійній підготовці вчителя початкових класів / Г.С. Тарасенко // Сучасні інформаційні технології навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – К., Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2009. – Вип. 21. – С. 527-531.
9. Творча самореалізація вчителя музики в контексті естетичного виховання школярів у позаурочній музично-виконавській діяльності // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: збірник наукових праць – Вип. № 4 (143). - Луганськ: ЛНПУ, 2008. – С. 271-277.